श्रीकमलाकरभट्टविरचितः

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः

विस्तृतभूमिकाटिप्पण्यादिभिर्भूषितः

THE

SIDDANTATAT·TVAVIVEKA

OF

PAṆḌIT KAMALĀKARA BHAṬṬA

Edited with notes by

M. M. Pt. Sudhakar Dvivedi

&

M. M. Pt. Muralidhar Jha

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
VARANASI

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्यानुक्रमणिका ।

	पृष्ठे
मध्यमाधिकारः	१
स्पष्टाधिकारः	६१
त्रिप्रश्नाधिकारः	२४३
बिम्बाधिकारः	३१५
छायाधिकारः	३४४
शृङ्गोन्नत्यधिकारः	३५७
उदयास्ताधिकारः	३८६
पर्वसम्भवाधिकारः	४१४
चन्द्रग्रहणाधिकारः	४२०
सूर्यग्रहणाधिकारः	४४५
भग्रहयुत्यधिकारः	५१२
पाताधिकारः	५३१
महाप्रश्नाधिकारः	५३६

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य भूमिका ।

विपिनेऽपि पिनाकिनादिना यो महितो दक्षसुतासमन्वितेन ।
स महीतनयाप्रियोऽर्चनोयो भगवान् मङ्गलमातनोतु रामः ॥ १ ॥

अशीत्यधिकपञ्चदशशततमे शालिवाहनीयशके भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणिमरीचिरचयितुर्विश्वरूपोपनामकमुनीश्वरस्य स्पर्धया बाहुल्येन श्रीभास्करप्रकारखण्डनपर एव श्रीकृष्णदैवविदः पौत्रेण वासनावार्त्तिकसौरभाष्यादिबहुनिबन्धनिर्मातुः श्रीनृसिंहदैवज्ञस्य तनूजेन निजज्येष्ठभ्रातृदिवाकराद्धीतविद्येन भास्करविरोधिनापि भास्करभक्तेन श्रीकमलाकराभिधानेनाकारि किलायं सौरतत्त्वविवेकरूपः सिद्धान्ततत्त्वविवेकाभिधो ज्यौतिषसिद्धान्तः । अत्र यद्यपि परदूषणाभिलाषेणोदयान्तरखण्डनं (२९—३६ पृ०) व्यासात्परिध्यानयनं (५०—५२ पृ० १४३—१५५ श्लो०) तात्कालिकस्पष्टभोग्यखण्डखण्डनं (१७१ पृ० १७५—१७७ श्लो०) लघुज्यासाधने स्पष्टभोग्यखण्डखण्डनं (१७२—१७५ पृ० १७९—१८३ श्लो०) वृत्तफलं परिधिघ्नमित्यस्य समाधानं (५६२—५६३ पृ० ३०७—३०६ श्लो०) धनर्णसन्धौ गतिफलाभावखण्डन (५९३ पृ० ३१०—३११ श्लो०) मित्याद्योऽन्यथार्थाः प्रतिपादितास्तथापि ध्रुवभस्याস्थिरत्वप्रतिपादनं (४१ पृ० ७५—८० श्लो०) ग्रहगोलानां भ्रमे परस्पराऽऽघातवर्णनं (४२—४३ पृ० ८७—९१ श्लो०) जलाग्निगोलकल्पनं (४३ पृ० ६२—६३ श्लो०) गुरुत्वकेन्द्रकल्पनं ४६ पृ० १०९—११० श्लो०) जलार्णवस्य भ्रमणं (४६ पृ० ११२ श्लो०) भूपिण्डस्य वर्त्तुलत्वनिरूपणं (४७ पृ० ११९—१२० श्लो०) भूगोलोऽर्द्धाधिको जलमग्न इति यवनमतनिरूपणं (४७—४८ पृ० १२२—१२४ श्लो०) खालदात्ताभिधान्नगरात्तूलांशप्रतिपादनं (५६—५७ पृ० १७२—१७४ श्लो०) घनकरकाभूकम्पमहामारीत्यादिकारणं (६१—६३ पृ० १९६—२०६ श्लो०) उदये रक्तबिम्बे कारणं (६३ पृ० २१०—२११ श्लो०) लोहगोलखण्डनं (७४—८४ पृ० २६१—३०३ श्लो०) दर्पणादौ प्रतिबिम्बदर्शने विशेषः (८८—९० पृ० ३२७—३३३ श्लो०) अवर्गाङ्कस्य मूलविचारः (९२—१०४ पृ०) रेखादिपरिभाषा (१०४ पृ० २२—२३ श्लो०) सजातीयक्षेत्रलक्षणं (१०५—१०७ पृ० ३४—४८ श्लो०) भास्करीययोगान्तरज्यासाधनोपपत्तौ मुनीश्वरादिमतखण्डनं (१११—११६ पृ०) अपूर्वभावनोपपत्तिकथनं (११६—११८ पृ०) स्वकल्पितयोगान्तरज्यासाधनोपपत्तिवर्णनं (१२५—१३३ पृ०) तदन्यलम्बान्न लघुरिति भास्करी-

अथ वा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्केन्दुभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं(१) चाऽस्मात् परिधिस्तु विलोमतः ॥ १५७ ॥
पदं(२) रेखात्मकं ग्राह्यं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
पदस्यानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गुणितात् कुरु ॥ १५८ ॥
रामा(३)नवाब्ध्यब्ध्ययोऽङ्का दशानां मूलमुच्यते ।
रूपव्यासे तु परिधिर्दशमूलमितः स तु ॥ १५९ ॥
इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।

विशेषशरणः ।

$= \sqrt{\frac{व्या^{२} \times व्या^{२} \times १०}{१६}} = \sqrt{\frac{व्या^{४} \times ५}{८}}$ अत उपपन्नम् ।

(१) $प = \sqrt{व्या^{२} \times १०} \therefore प^{२} = व्या^{२} \times १०$

$\therefore व्या = \sqrt{\frac{प^{२}}{१०}} \therefore वृ.\ फ. = \frac{प}{४}\sqrt{\frac{प^{२}}{१०}} = \sqrt{\frac{प^{२} \times प^{२}}{१६ \times १०}}$

$= \sqrt{\frac{प^{२} \therefore}{१६०}}$ अत उपपन्नम् ।

(२) वास्तवं पदं मूलं रेखात्मकं ग्राह्यं बुद्ध्या ग्रहणीयं ज्ञेयमित्यर्थः । यदि चान्तरात् यत् किञ्चिदन्तरं स्वीकृत्य पदस्यानयनं स्वेष्टं स्वाभीष्टं तर्हि तद्गुणितात् तस्यासन्नपदस्य यद्गुणितं तस्माद्गुणितात् कुर्वित्यर्थः ।

(३) "षष्टिवर्गगुणादङ्कात्" इत्यादिवक्ष्यमाणविधिना 'रामा नवाब्धय' इत्याद्यङ्का उपपद्यन्ते ।